

قابلیت‌های فناوری اطلاعات در اجرای دموکراسی مستقیم

* دکتر محمدرضا حافظ‌نیا

** دکتر محمدباقر قالیباف

*** رضا ملاحسینی اردکانی

چکیده

دموکراسی گونه‌ای از سیستم سیاسی اداره سرزمین است که به دو شیوه کلی قابل اجراست: دموکراسی مستقیم که در آن مردم به طور مستقیم در سرنوشت خود حاکمند و دموکراسی غیر مستقیم که مردم به واسطه نمایندگانشان درباره اموراتشان تصمیم می‌گیرند. هرچند دموکراسی مستقیم به دلایل متعددی در طول تاریخ به فراموشی سپرده شده، اما امروزه بسیاری معتقدند با توجه به قابلیت‌های فناوری اطلاعات و همگانی

* عضو هیئت علمی دانشگاه تربیت مدرس (hafezn_m@modares.ac.ir)

** عضو هیئت علمی دانشگاه تهران (mp.articles@yahoo.com)

*** کارشناس ارشد جغرافیای سیاسی دانشگاه تربیت مدرس (rmakavirestan@gmail.com)

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۱/۲/۲۳

تاریخ دریافت: ۱۳۹۰/۸/۱

پژوهشنامه علوم سیاسی، سال هفتم، شماره چهارم، پاییز ۱۳۹۱، صص ۱۵۴-۱۲۳.

شدن آن، می‌توان دوباره دموکراسی مستقیم را احیا کرد. تحقیق حاضر سعی بر آن دارد تا با شیوه مطالعه توصیفی - تحلیلی و گردآوری نظرات مختلف، به بررسی قابلیت‌های فناوری اطلاعات در اجرای دموکراسی مستقیم، ضرورت‌ها و پیش‌نیازهای تحقق آن و همچنین حوزه‌های کاربردی آن بپردازد. نتایج پژوهش گویای آن است که با محقق شدن شرایط و پیش‌نیازهایی در ابعاد اجتماعی، حقوقی، امنیتی، اجرایی و فنی، فناوری اطلاعات می‌تواند بار دیگر اجرای دموکراسی مستقیم را نوید دهد. از جمله حوزه‌هایی که این مهم امکان تحقق دارد دخالت مستقیم شهروندان در حوزه‌های قانون‌گذاری مستقیم، نظارت بر حسن اجرای امور و انتخاب کارگزاران و عوامل اجرایی است.

واژگان کلیدی: دموکراسی، فناوری اطلاعات، دموکراسی مستقیم، دموکراسی الکترونیکی.

مقدمه

طی سال‌های گذشته، توده‌های مردم با شناخت قابلیت‌ها و ارزش‌های دموکراسی، احساس نیاز به آن نموده و طالب آن شده‌اند. حکومت‌ها نیز در پی گسترده‌تری خواست دموکراسی و همچنین شکست سایر رقبای دموکراسی، مجبور شده‌اند خود را دموکراتیک و حافظ ارزش‌های آن بدانند. دموکراسی به دو روش کلی قابل اجراست: دموکراسی مستقیم و غیر مستقیم. با گسترده‌تر شدن قلمرو حکومت‌ها و افزایش تعداد جمعیت در جوامع مختلف و عوامل مختلف دیگر، برای حفظ ارزش‌های دموکراتیک و قابل اجرا نگه داشتن دموکراسی، متفکران سیاسی طرح دموکراسی غیر مستقیم یا نمایندگی را مطرح کردند؛ اما با گسترش فناوری‌های پیشرفته جدید به‌ویژه فناوری‌های اطلاعاتی و ارتباطاتی و بالا رفتن سطح پیش سیاسی مردم و همچنین در دسترس بودن وسایل مرتبط با این فناوری‌ها از جمله اینترنت، به نظر می‌رسد زمان آن فرا رسیده که مردم خود به صورت مستقیم و بدون انتخاب نمایندگان، در تصمیم‌گیری‌های مربوط به سرنوشت فردی و جمعی خود شرکت کرده و بدین وسیله شاهد احیای ارزش‌های دموکراسی مستقیم باشیم.

باید توجه داشت که فناوری اطلاعات در حوزه‌های مختلفی بر دموکراسی به معنای اعم آن تأثیرگذار است؛ تأثیراتی که جنبه‌ها و جلوه‌های مختلف آن به طور روزافزون در جوامع مختلف بروز می‌کند. دموکراسی الکترونیکی مورد نظر در این پژوهش، حوزه‌های خاصی از دموکراسی مستقیم است که منجر به نقش‌آفرینی مستقیم شهروندان به صورت فعال و آگاهانه می‌شود. به طور قطع، تحقق این امر نیازمند پیش‌زمینه‌های مختلف و البته زمان‌بری است که سعی

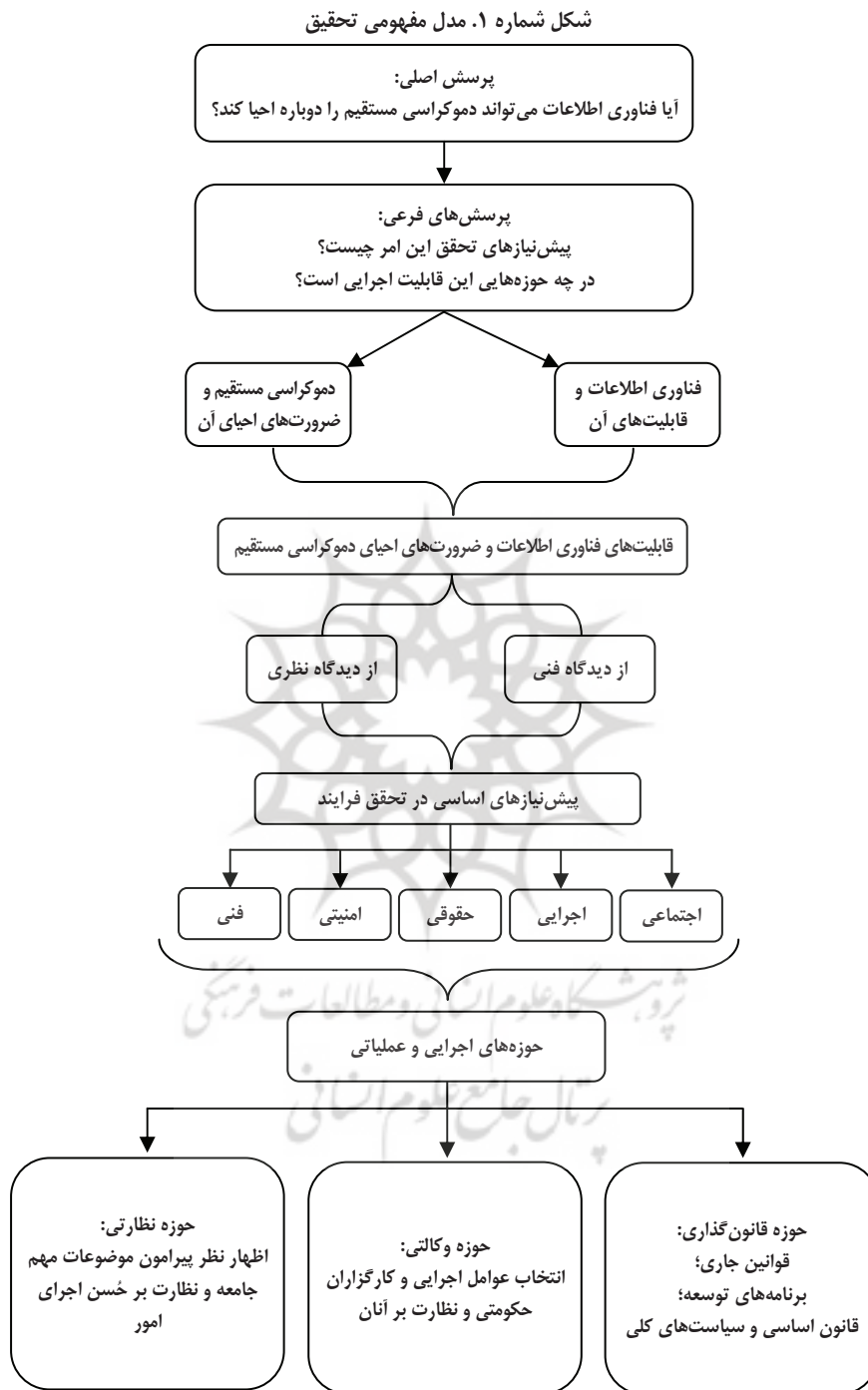
شده به برخی از مهم‌ترین آنان اشاره شود.

روش تحقیق

روش این تحقیق، توصیفی - تحلیلی است. اطلاعات مورد نیاز برای این پژوهش از طریق بررسی کتاب‌ها، مقاله‌های پژوهشی، گزارش‌ها و تحلیل‌ها جمع‌آوری شده و مورد بررسی و تجزیه تحلیل قرار گرفته است. سپس بر حسب نیاز با ۲۰ تن از صاحب‌نظران در حوزه‌های علوم سیاسی، جغرافیای سیاسی، جامعه‌شناسی، علوم ارتباطات و فناوری اطلاعات و رایانه مصاحبه‌هایی انجام شده است. تجزیه و تحلیل اطلاعات در این تحقیق از طریق استدلال قیاسی صورت گرفته است.

پرسش اصلی تحقیق بدین صورت تدوین شده که: آیا فناوری اطلاعات می‌تواند دموکراسی مستقیم را دوباره احیا و اجرا کند؟ بر اساس پرسش اصلی، دو پرسش فرعی تحقیق چنین است: پیش‌نیازهای تحقق این امر چیست؟ در چه حوزه‌هایی این امر، قابلیت اجرایی دارد؟ بر این اساس فرضیه تحقیق نیز بدین گونه است که فناوری اطلاعات قابلیت احیای دموکراسی مستقیم را دارد. این قابلیت در سه حوزه عمده دموکراسی یعنی قانون‌گذاری در ابعاد مختلف، نظارت بر امور و انتخاب کارگزاران اجرایی است و برای تحقق این امر رفع پیش‌نیازهایی در حوزه‌های اجتماعی، اجرایی، حقوقی، امنیتی و فنی ضروری است. مدل مفهومی تحقیق را در شکل زیر می‌توان مشاهده کرد:

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

پیشینه پژوهش

از آنجاکه موضوع مورد مطالعه موضوع نسبتاً جدیدی است باید گفت که در کشور ما پژوهش جامع و کاملی در این رابطه انجام نشده است. هرچند مقاله‌ها و کتاب‌هایی به زبان انگلیسی در این باره وجود دارد اما در بین پژوهش‌های فارسی تنها چند کتاب به صورت غیر مستقیم و جزئی به موضوع اشاره‌هایی داشته‌اند و چند مقاله به صورت کلی به این موضوع پرداخته‌اند از جمله: دکتر محمد توحیدفام در کتاب *دولت و دموکراسی در عصر جهانی شدن*، دکتر یونس شکرخواه در کتاب *روزنامه‌نگاری سایبر*، بوسا ابو در کتاب *امپریالیسم سایبر* که به فارسی ترجمه شده است، دکتر هادی خانیکی در مقاله «دموکراسی دیجیتال»، مقاله «نقش فناوری‌های نوین ارتباطی در مدیریت دموکراتیک جامعه» از شمس‌السادات زاهدی، مقاله «فناوری‌های جدید و تبدیل گوهر دموکراسی»، «دموکراسی الکترونیکی و شهروندی جدید» از فریدلند و مقاله «دموکراسی و تکنولوژی» از هیرشکوپ.

ادبیات تحقیق

۱. دموکراسی

دموکراسی معانی بسیار متفاوت و مفاهیم ضمنی متعددی در تاریخ طولانی خود دارد و امروزه به گونه‌های متفاوتی درک می‌شود.^(۱) واژه دموکراسی از یک سو مجموعه‌ای از آرمان‌ها را باز می‌نمایاند و از سویی دیگر بر گونه‌ای نظام سیاسی دلالت دارد؛^(۲) بنابراین هیچ تعریف یگانه‌ای از دموکراسی وجود ندارد که کاملاً رضایت‌بخش باشد.^(۳) *دیوید هلد*، دامنه مواضع گوناگون ممکن درباره آنچه «حکومت به وسیله مردم» قلمداد می‌شود، به شرح زیر خلاصه کرده است:

۱. همه باید حکومت کنند؛ به این مفهوم که همه باید در قانون‌گذاری و اداره امور حکومت دخالت داشته باشند؛
۲. همه باید شخصاً در تصمیم‌گیری‌های مهم، یعنی تصمیم‌گیری درباره قوانین عمومی و مسائل مربوط به خط مشی کلی دخیل باشند؛
۳. حکومت‌گران باید در مقابل حکومت‌شوندگان پاسخگو باشند؛
۴. حکومت‌گران باید در مقابل نمایندگان حکومت‌شوندگان پاسخگو باشند؛

۵. حکومت‌گران باید توسط حکومت‌شوندگان انتخاب شوند؛
۶. حکومت‌گران باید توسط نمایندگان حکومت‌شوندگان انتخاب شوند؛
۷. حکومت‌گران باید به نفع حکومت‌شوندگان عمل کنند.^(۴)

از اینجا است که می‌توان گفت آنچه تقریباً مشهورترین تعریف دموکراسی است، «حکومت مردم، به وسیله مردم و برای مردم» است؛^(۵) بنابراین در هر برداشت قابل قبولی از دموکراسی، الزاماً مردم عنصر اصلی هستند.^(۶) دموکراسی از آن رو با مباحث جغرافیای سیاسی ارتباط می‌یابد که به اصل جدایی‌ناپذیری سه پدیده یا عنصر تشکیل‌دهنده کشور یعنی «ملت»، «حکومت» و «سرزمین» مربوط می‌شود و رابطه‌ای است که اراده ملت را به حکومت منتقل می‌کند؛ به عبارت دیگر، دموکراسی بهترین وسیله برای عملی کردن اثرگذاری اراده ملت بر شیوه حکومت در اداره سرزمین است؛^(۷) به همین دلیل که دموکراسی یا «حکومت کردن مردم»، جغرافیایی‌ترین گونه حکومت شمرده می‌شود.^(۸)

۱-۱. انواع دموکراسی

مدل‌های مختلف دموکراسی برخاسته از تعریف دموکراسی و هدفی است که برای آن فرض می‌شود^(۹) اما آنچه در اینجا مورد نظر است انواع آن بر حسب نوع مشارکت شهروندان است.

۱-۱-۱. دموکراسی مستقیم

دموکراسی به معنی حکومت مردم، در مقابل حکومت نمایندگان مردم، دموکراسی مستقیم یا مشارکتی خوانده شده است؛^(۱۰) یعنی مردم مستقیم و بدون انتخاب نمایندگانی به عنوان میانجی، بر خود حکومت می‌کنند و اگر ضرورتی احساس کردند، مناصب دولتی را میان شهروندان می‌گردانند؛^(۱۱) بنابراین دموکراسی مشارکتی مداخله‌گسترده و فعال شهروند در فرایند حکومت را بر خود ایجاد می‌کند؛ معنای آن تنها «حکومت برای مردم» نیست، «حکومت مردم و توسط مردم» نیز هست. از این دیدگاه، دموکراسی مشارکتی یا مستقیم، نفس دموکراسی است که به درستی درک شده باشد.^(۱۲)

۲-۱-۱. دموکراسی غیر مستقیم

برجسته‌ترین تغییر در دموکراسی، طی انتقال از دموکراسی مستقیم به آن چیزی اتفاق افتاد که امروزه به عنوان دموکراسی مبتنی بر انتخاب نمایندگان وصف می‌شود؛ حکومت «مردم به وسیله مردم» به حکومت «نمایندگان مردم بر مردم» تبدیل شده و سرانجام نیز به حکومت «نمایندگان اکثریت بر مردم»^(۱۳) در واقع، در نظام نمایندگی سعی می‌شود بر موجبات عملی نبودن مشارکت مستقیم عمومی غلبه شود، درحالی‌که عمومیت مشارکت حفظ شود.^(۱۴) دموکراسی نمایندگی بیشتر در دولت‌های جدید که وسعت و جمعیت زیادی دارند اجرا می‌شود؛ در این دولت‌ها مردم به طور غیر مستقیم به واسطه نمایندگان مورد اعتماد خود، اداره دولت را تنظیم و بیان می‌دارند. اصل این‌گونه دموکراسی‌ها چنین است که با وجود اینکه حاکمیت به مردم تعلق دارد، نمایندگانشان آن را اعمال می‌کنند. نمایندگان به صورت ادواری انتخاب می‌شوند و در برابر مردم مسئولند.^(۱۵)

ناکارآمدی‌های دموکراسی غیر مستقیم

طرفداران دموکراسی مستقیم ادعا می‌کنند که دموکراسی غیر مستقیم و مبتنی بر نمایندگی، دخالت شهروندان در امور سیاسی را نفی، و از وجود نخبگان سیاسی حرفه‌ای حمایت می‌کند؛ چنانکه در آن مشارکت سیاسی آن هم به نحوی غیر مستقیم و بسیار ضعیف، از وظیفه شهروندی فرو می‌افتد.^(۱۶) برخی معتقدند نمایندگان انتخابی ما به معنای لفظی کلمه، نماینده ما نیستند؛^(۱۷) به واقع، شهروندان به موضوعات برای تقنین آنها رأی نمی‌دهند بلکه به قانون‌گذاران رأی می‌دهند؛ بنابراین آنان تقنین را فقط به طور غیر مستقیم کنترل می‌کنند.

حکومت نمایندگی، شکل محدود و غیر مستقیم دموکراسی است که در آن هم مشارکت عمومی کم است و هم مختصر، و به حد دادن رأی در هر چند سال، کاهش یافته، و مردم تنها از راه انتخاب آنها که باید حکومت کنند مشارکت می‌کنند، و هرگز خودشان قدرت را به کار نمی‌برند.^(۱۸) در آغاز هزاره جدید نظریه دموکراسی نمایندگی، با چالش‌های فراوانی روبه‌روست که بازاندیشی در آن را ضروری و حیاتی کرده است. برخی از این چالش‌ها نظری هستند و به بنیادها و

شالوده‌های دموکراسی مربوط می‌شوند. چالش‌های دیگر عملی هستند و بیشتر به کارکردهای آن مربوط می‌شوند. علاوه بر این، بر اثر تحولات تکنولوژیکی، امکانات و فرصت‌های جدیدی برای ظهور و گسترش اشکال آرمانی‌تر دموکراسی فراهم شده است.^(۱۹)

۲. فناوری اطلاعات

از فناوری اطلاعات نیز برداشت‌های مختلفی وجود دارد؛ برخی فناوری اطلاعات را مجموعه‌ای از سخت‌افزار، نرم‌افزار و تئوری‌هایی می‌دانند که به نحوی اطلاعات را در اشکال مختلف جمع‌آوری، ذخیره، بازیابی، پردازش و منتقل می‌کند.^(۲۰) برخی دیگر آن را گردآوری، سازماندهی، ذخیره و نشر اطلاعات اعم از صوت، تصویر، متن یا عدد می‌دانند که با استفاده از ابزار رایانه‌ای و مخابرات، صورت می‌پذیرد.^(۲۱) تفاوت فناوری اطلاعات با فناوری‌های گذشته را می‌توان این‌گونه برشمرد:

- این فناوری بر روی اطلاعات کار می‌کند؛ در حالیکه در فناوری‌های قبلی فقط اطلاعات بر فناوری عمل می‌کرد؛
- فراگیر بودن تأثیر فناوری جدید؛ امروزه تمام فرایندهای فردی و جمعی ما مستقیماً از این فناوری تأثیر می‌پذیرد؛
- این فناوری انعطاف‌پذیر بوده و نه تنها فرایندها را می‌توان به وسیله آن اصلاح کرد بلکه سازمان‌ها و نهادها را نیز می‌توان دوباره اصلاح کرد و حتی به طور اساسی تغییر داد؛
- این فناوری سبب انسجام و همگرایی فزاینده فناوری‌های خاص شده است.^(۲۲)

مهم‌ترین عاملی که نقش وسیله جدید را از سایر وسایل سنتی متمایز می‌سازد قابلیت مبادله هم‌زمان اطلاعات است. این ویژگی در سایر وسایل ارتباط جمعی تقریباً وجود ندارد. عامل بعدی میزان اطلاعاتی است که در واحد زمان ارسال می‌شود. سپس امکان چند رسانه‌ای بودن آن را تا حد یک پدیده کاملاً انحصاری از سایر پدیده‌ها جدا می‌سازد و آخرین عامل، عدم امکان یک کنترل مؤثر تکنیکی و حقوقی در شرایط حاضر است که تا اندازه زیادی به امنیت داده‌پردازی و سیستم‌ها

مربوط می‌شود.^(۳۳)

امروزه وقتی در مورد فناوری اطلاعات و ارتباطات فکر می‌کنیم، بی‌اختیار اینترنت و کاربردهای آن به ذهن می‌رسد؛^(۳۴) به طوری که می‌توان شاخص‌ترین عنصر فناوری اطلاعات را اینترنت دانست.^(۳۵) اینترنت با دگرگون‌سازی بنیادین مفاهیم و ادراکات از زمان و فضا، با عرضه قسمت قابل توجهی از دانش‌های بشری به شکل آنی و برای همه، با امکان‌پذیر ساختن رابطه مستقیم و فوری میان افرادی که حتی در فاصله‌های بسیار زیاد جغرافیایی قرار دارند، به گونه‌ای غیر قابل تردید جهان اطلاعات را به شدت دگرگون ساخته است.^(۳۶) اینترنت آخرین برگ ارتباطات در آستانه قرن بیست‌ویکم است. اینترنت، بزرگ‌ترین سیستم ارتباطی است که انسان تاکنون به آن دست یافته است.^(۳۷)

۳. ضرورت‌های تحول

از نظر برخی اندیشمندان، فناوری همیشه نخستین عامل تغییر اجتماعی است و یک نوآوری مهم تقریباً همه ابعاد جامعه را دگرگون می‌سازد. بر همین اساس، تحولات الکترونیک، دگرگونی‌های اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی متعددی را در بر داشته است. اکنون جهان در حالی وارد قرن جدید شده که همه تغییرات سیاسی، نظامی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی آن ریشه در انقلاب فناوری اطلاعات دارد و تأکید اصلی همواره بر این نکته است که جوامع صنعتی دارند به شکل تازه‌ای از جوامع تکامل می‌یابند که در آنها فناوری نقش محوری دارد؛^(۳۸) جوامعی متکی به دانش که از انقلاب اطلاعات در حال شکل‌گیری بوده و تحول ژرف و تداوم بنیادین را در هم آمیخته است.^(۳۹) عصر الکترونیک ابزار و فنون نیرومندی را در اختیار بشر قرار داده و تمامی جنبه‌های زندگی انسان را هرچه بیشتر به خدمات و صنایع اطلاعاتی و ارتباطی متکی کرده است.^(۴۰) به محض اینکه فناوری نوین اطلاعات رواج یافت و توسط کشورهای مختلف، فرهنگ‌های متفاوت، سازمان‌های متنوع، و اهداف گوناگون به خدمت گرفته شد، در همه کاربردها و استفاده‌هایی که به نوبه خود به نوآوری تکنولوژیک یاری رساندند ردی انفجارگونه یافت، سرعت و دامنه تحولات تکنولوژیک را افزایش داد و منابع آن را متنوع ساخت.^(۴۱)

واقعیت این است که گذر به شیوه مشارکتی اداره امور و برنامه‌ریزی برای آن ضروری و گریزناپذیر است؛ زیرا هم ظرفیت‌های مشارکت بالا رفته و هم مسائل پیچیده‌تر از آن هستند که به وسیله معدودی از افراد قابل حل باشد؛^(۳۲) از این رو عصر جدید را می‌توان عصر الگوهای مشارکتی نیمه‌مستقیم، رقابتی، خودمختاری مستقیم و جهانی دانست.^(۳۳) ما در عصری زندگی می‌کنیم که به دلیل ظهور همه‌جانبه ابزارهای الکترونیکی، تعهد و مشارکت امری ضروری است^(۳۴) و لازم است که متناسب با این تغییرات، شیوه‌ها و ابزارهای مشارکت نیز تغییر کند.

۴. قابلیت‌های فناوری اطلاعات و ضرورت‌های احیای دموکراسی مستقیم

دموکراسی الکترونیکی بر دو پایه اساسی قوام یافته است: یکی جنبه‌های نظری سیاسی - اجتماعی و دیگری جنبه‌های فنی.^(۳۵) برای اینکه متوجه شویم اساساً فناوری اطلاعات می‌تواند نقشی در احیای دموکراسی داشته باشد یا خیر، ضروری است در ابتدا به جنبه‌های نظری و مباحث فلسفه سیاسی بپردازیم تا مشخص شود این نوع از دموکراسی چه ارزش‌هایی دارد که لزوم احیای آن احساس می‌شود و آیا اساساً بازگشت به دموکراسی مستقیم پذیرفتنی است یا خیر؟ بعد از آن نیز باید قابلیت‌های فناوری اطلاعات از جنبه‌های فنی مورد توجه قرار گیرند.

۱-۴. از دیدگاه تئوریک

بسیاری از صاحب‌نظران معتقدند دموکراسی مستقیم، شیوه اصیل و اصلی اجرای دموکراسی بوده که بنا به دلایل اجتماعی و تکنیکی امکان اجرای آن در طول تاریخ سلب شده که در صورت رفع این موارد می‌توان به احیای مجدد آن امیدوار بود. دیوید هلمد معتقد است حق مساوی برای تکامل نفس، فقط در جامعه‌ای مشارکتی به دست می‌آید که در آن شهروندان دلبستگی مستمری به فرایندهای حکومت دارند و در این نوع از دموکراسی، شهروندان در تنظیم نهادهای اصلی جامعه در همه‌جا دخیل هستند؛ از نظر وی همه افراد جامعه، شهروندان دارای حق تصمیم‌گیری محسوب می‌شوند و از همین رو همه شهروندان باید به طور مستقیم در امر قانون‌گذاری مشارکت داشته باشند و محدوده قدرت حکومت نیز کلیه امور عمومی جامعه را شامل می‌شود.^(۳۶) این بدین معنی است که مردم بلاواسطه و به طریق

مشارکتی، در تمامی ایام، و در مورد تمامی مسائلی که بر زندگی جمعی آنها اثر دارد، حقیقتاً بر خود حکومت می‌کنند. لوین نیز از تضعیف مشارکت مردمی در دموکراسی نمایندگی سخن گفته و بیان می‌دارد که این نوع دموکراسی سبب فروافتادن وظیفه شهروندی شده است؛^(۳۷) همپتن نیز معتقد است نمایندگان انتخابی ما به معنای لفظی کلمه، نماینده ما نیستند؛ آنها حکم می‌رانند و ما نه.^(۳۸) گرانت نیز معتقد است ما اغلب فکر می‌کنیم که نمایندگان برگزیده می‌شوند تا دیدگاه‌ها و خواسته‌های ما را اجرا کنند، اما هیچ مکانیسم قابل اطمینان و بجایی وجود ندارد که نمایندگان مجلس با بهره‌گیری از آن بتوانند دیدگاه‌ها و خواسته‌های رأی‌دهندگان خود را محقق کنند.^(۳۹)

در میان همه متفکران قدیم و معاصر شاید هیچ‌یک به اندازه روسو اعتقاد به اجرای دموکراسی مستقیم نداشته و به تبع آن، تندترین انتقادهای را نیز به دموکراسی نمایندگی وارد نکرده باشد! روسو در قرارداد اجتماعی می‌نویسد: «به همان دلیل که حاکمیت انتقال‌ناپذیر است، نمی‌توان آن را نمایندگی کرد. هر قانونی که مردم شخصاً آن را تصویب نکرده‌اند بی‌ارزش است؛ اصلاً قانون نیست.»^(۴۰) در میان متفکران معاصر نیز می‌توان تافلر را یکی از برجسته‌ترین منتقدان دموکراسی امروزی و از نظریه‌پردازان بازگشت به دموکراسی مستقیم دانست. وی معتقد است از هم‌پاشیدگی هم‌رأیی عمومی، مفهوم نمایندگی را از اعتبار انداخته است. یک نماینده منتخب، بدون وجود توافق بین کسانی که به او رأی داده‌اند، واقعاً نمایندگی چه کسانی را بر عهده دارد؟^(۴۱) یکی از آرزوهای عمده چنین متفکرانی ایجاد دموکراسی مستقیم است: شکل‌گیری دموکراسی بدون وساطت نهادها و با حضور خود مردم.

۲-۴. از دیدگاه فنی

بسیاری از اندیشمندان، فناوری جدید را به دلیل ویژگی‌های بی‌مانندش، یک دارایی برای دموکراسی می‌دانند^(۴۲) و معتقدند امروزه فناوری اطلاعات می‌تواند همه جنبه‌های دموکراسی را تحت تأثیر قرار دهد. از نظر ایشان دسترسی گسترده و همه‌جایی به کامپیوتر و اینترنت به‌تدریج جامعه‌ای دموکرات‌تر، مساوی‌تر و

ثروتمندتر از گذشته به وجود خواهد آورد.^(۴۳) مک کی معتقد است دسترسی ارزان، متقابل و کنشگرانه و همگانی به فناوری اطلاعات و اینترنت، تأثیر ژرفی بر دموکراتیک شدن عمیق تر روابط خواهد داشت.^(۴۴) مور نیز به کارگیری فناوری اطلاعات و اینترنت را نشان دهنده این مهم می‌داند که چگونه فضای سایبر می‌تواند در تقویت فرایند دموکراتیک به کار گرفته شود و دموکراسی را بازتر و مشارکتی کند. حتی هیرشکوپ بیان می‌دارد یک شهروند سده بیست و یکم با یک کامپیوتر شخصی و یک مودم، چنان از دموکراسی برخوردار خواهد شد که به سادگی برای نسل‌های پیشتر قابل تصور نیست.^(۴۵)

انصاری معتقد است استفاده از تعابیر تازه و جدیدی همانند «دموکراسی الکترونیک»، «تله دموکراسی» و «سایبر دموکراسی» در ادبیات سیاسی امروزی، تلاشی برای بررسی تحولات اخیر در فناوری‌های اطلاعاتی و ارتباطی بر روند فرایند سیاست به طور کلی و دموکراسی به طور خاص است. این تغییرات مفهومی بر دو پیش‌فرض استوار شده‌اند: نخست نهادها، بازیگران و کردارهای سیاسی جاری در دموکراسی‌های لیبرال پیشرفته در شرایط آسیب‌پذیر و شکننده، و دوم اینکه رشد سریع تغییرات در حوزه‌های اقتصادی، سیاسی و فرهنگی به‌ویژه عصر اطلاعات و فناوری‌های نوین، فرصتی را برای بازسازی و بازاندیشی در نظریه دموکراسی ایجاد می‌کند.^(۴۶) د/تون نیز معتقد است تغییرات تکنیکی در اطلاعات و ارتباطات به ما اجازه بازنگری در ساختار حکومت‌ها و دموکراسی را می‌دهد.^(۴۷)

از مهم‌ترین آثار کاربرد فناوری اطلاعات، تحول در ساختارهای حکومتی و قدرت و شکل‌گیری نوع خاصی از دموکراسی است که از نظر بسیاری مسبوق به سابقه نبوده و بر انواع دیگر دموکراسی تأثیر گذاشته و آنها را از درون متحول می‌کند.^(۴۸) *تراسی/استرونک* نیز معتقد است تا آن حد که دموکراسی نیاز به نجات دارد، نسل جدید فناوری‌های دیجیتال ارتباطی می‌توانند به نجات آن کمک کنند. اینترنت به عنوان فضای عمومی‌ای مطرح می‌شود که بدون مداخله و وساطت نهادهایی مانند روزنامه‌ها، پارلمان‌ها، احزاب و شاید خود حکومت، مردم بتوانند تصمیمات جمعی خودشان را بیان کنند؛ بنابراین توانایی‌های نوین اینترنت در قدرت‌دهی بیشتر به شهروندان در مقابل نهادهای اداره‌کننده قدرت در جامعه، این

بحث را مطرح می‌کند که جهان به تدریج شاهد پارادایم نوینی به عنوان «دموکراسی الکترونیک» خواهد بود.^(۴۹)

از نظر برخی، نزدیک‌ترین گمانه‌زنی‌ها در مورد اینترنت و دموکراسی، بر توانایی مشارکت مستقیم مردم و شکل‌گیری دموکراسی مستقیم تأکید دارد.^(۵۰) پیتر شین معتقد است ابتکار عمل‌های دموکراتیک فناوری اطلاعات، نمی‌تواند در احیای دموکراسی موفق شوند مگر اینکه در واقع به شیوه‌ای قوی‌تر، در به رسمیت بخشیدن به دموکراسی انتخاب‌محور و شورایی یاری رسانند.^(۵۱) سلوین نیز معتقد است اینترنت و شبکه‌های ارتباطی ما را وادار می‌کنند تا یک بار دیگر به گذشته برگردیم و از الگوی سنتی ترکیب دولت - شهرهای کلاسیک یونان الهام بگیریم.^(۵۲) گروسمن نیز اشاره می‌کند که امروزه فناوری ارتباطی این امکان را به ما می‌دهد تا به ریشه‌های دموکراسی آن‌گونه که در دولت‌شهرهای یونانی بوده است، بازگردیم.^(۵۳) که با در نظر گرفتن نگرانی‌های شخصی رأی‌دهندگان، شیوه مشارکتی حکومت را مورد تشویق قرار می‌دهد. به عقیده اینان، امروز زمان آن فرا رسیده که تمام مردم و حتی سیاست‌مداران بفهمند روش‌های بسیار بهتری برای ارتباط مستقیم وجود دارد و هرچه زودتر باید بستر را برای استفاده از اینترنت در راستای تحقق اهداف جدی‌تر آماده کرد؛^(۵۴) بنابراین باید گفت از نظر فنی، فناوری‌های اطلاعاتی و ارتباطی دسترسی نامحدود به اطلاعات، اعمال دموکراسی از طریق صفحه کلیدهای رایانه‌ها، و دموکراسی‌ای مشارکت‌جویانه‌تر و مسئولانه‌تر را ممکن ساخته‌اند.^(۵۵) اما این توانایی بالقوه به‌خودی‌خود آن را مطلوب یا ناگزیر نمی‌گرداند. ما شاید خواهان یک دموکراسی مشارکتی‌تر باشیم، شاید هم نباشیم، اما این تصمیمی است که نمی‌توان از فناوری دکمه فشاری بیرون کشید، بلکه این تصمیم باید بر نظریه سیاسی و ارزش‌های فرهنگی متکی باشد.^(۵۶)

۵. پیش‌نیازهای اساسی در تحقق اجرای دموکراسی مستقیم به وسیله فناوری اطلاعات برای احیای دموکراسی مستقیم با استفاده از فناوری اطلاعات، باید زمینه‌هایی از قبل در سطح جامعه وجود داشته باشند تا بتوان شاهد اجرای آن بود. این پیش‌نیازهای اساسی را می‌توان در دو قالب کلی جای داد: یکی ملزومات وابسته به مفهوم

دموکراسی مستقیم که به جنبه‌های فرهنگی - اجتماعی اشاره می‌کند، و دیگری پیش‌نیازهای وابسته به فناوری اطلاعات که بیشتر جنبه‌های فنی - تکنیکی دارند. برای تبیین هرچه بهتر این پیش‌نیازها، در پنج بعد اساسی شامل: اجتماعی، اجرایی، حقوقی، امنیتی و فنی به تشریح مهم‌ترین عوامل و حداقل‌های لازم برای تحقق این مهم، می‌پردازیم.

۵-۱. بعد اجتماعی

ضروری است اصول و ارزش‌های این نوع از دموکراسی در جامعه شناخته شده و پس از آن شهروندان خواهان اجرایی شدن آن باشند. بنابراین در ابتدا حیاتی است که در یک جامعه تمامی اعضای آن از مسئولین و صاحب منصبان گرفته تا شهروندان عادی، علاوه بر شناخت ارزش‌های دموکراسی مستقیم، خواهان اجرای آن نیز باشند. برای اینکه چنین مهمی شکل بگیرد نیاز به پیش‌زمینه‌هایی است که برخی از آنان را می‌توان چنین برشمرد:

۵-۱-۱. تعریف دقیق مفهوم دموکراسی مستقیم و انتظارات شهروندان از آن

منظور این است که عموم شهروندان یک جامعه برداشت مشابه و یکسانی از مفاهیم و اصول دموکراسی مستقیم داشته باشند تا در قالب مشخصی خواستار اجرایی شدن آن باشند. دموکراسی مستقیم دارای مفاهیم، ارزش‌ها و کارکردهای متنوعی است که گاه دامنه آن بسیار گسترده می‌نمایند. برای جلوگیری از تشطط فکری ناشی از این گستردگی، ضروری است مفاهیم و ارزش‌های دموکراسی مستقیم در چهارچوبی خاص و مشخص معرفی و مورد اقبال عمومی نیز قرار گیرد تا بتوان به نتیجه مشخصی رسید.

۵-۱-۲. وجود شهروندان آگاه و فعال

جامعه مدرن بر پایه رضایت شهروندان آگاه و مشارکت آگاهانه آنان در فرایندهای سیاسی بنا شده است؛ وجه تمایز اساسی بین دموکراسی مستقیم و سایر انواع دموکراسی، در درجه اول مشارکت و فعالیت مستمر و دائم و آگاهانه شهروندان در اداره امور جامعه است.^(۵۷) از این رو مردم باید خودشان متقاضی دموکراسی باشند و

واقعاً آن را طلب کنند، در غیر این صورت دموکراسی واقعی به وجود نخواهد آمد. به قول لوئیس براندیز، مردم بی حال و بی تفاوت، بزرگ‌ترین خطر برای آزادی به حساب می‌آیند؛ بنابراین باید هم در جامعه شهروندان آگاه و فعال وجود داشته باشند و خود علاقه‌مند به پیگیری مباحث حکومت‌داری باشند که اثرات آن متوجه خود آنان است، و هم اینکه در حفظ و تقویت این روحیه نیز اقدامات اساسی صورت پذیرد. برای رسیدن به این مهم، توجه به چند نکته ضروری به نظر می‌رسد:

۱. برخورداری از باور مفید و مؤثر بودن تک‌تک شهروندان؛

۲. بالا بودن سطح سواد و درک عمومی و قدرت تحلیل شهروندان؛

۳. فرا گرفتن آموزش‌های مورد نیاز فنی و اجتماعی؛

۴. وجود وقت و فرصت کافی برای مشارکت مؤثر شهروندان.

۲-۵. بعد اجرایی

آنچه در این بخش دارای اهمیت است، روندهای اجرایی و لازمه‌های جریان یافتن امور اجرایی است. این بعد دارای زیرشاخه‌های متعددی است که برخی از آنها جنبه‌های نرم‌افزاری داشته و برخی دیگر جنبه سخت‌افزاری. در ادامه برخی از مهم‌ترین عناصر بعد اجرایی برشمرده می‌شود:

۱-۲-۵. آزادی اطلاعات و دسترسی به آن

می‌توان نقش دسترسی آزادانه شهروندان به اطلاعات را در تحقق سه رکن بنیادین جامعه دموکراتیک یعنی مشارکت فعالانه شهروندان، شفاف بودن کنش‌های حکومت و استقرار سازوکارهایی با هدف پاسخ‌پذیری حاکمیت مورد توجه قرار داد. هنگامی که مردم از مسائل باخبر باشند، میزان بالایی از مباحثه عمومی رواج داشته باشد، ساکنین کشور خود را در پشتیبانی از مواضعشان سازماندهی کنند، و شهروندان مقامات عمومی را ارزشیابی کرده و آنان را به خاطر تأثیرات تصمیم‌گیری‌هایشان پاسخ‌پذیر کنند، آنگاه دموکراسی گسترش می‌یابد و این نظام مستقر متحول می‌شود؛^(۵۸) تاجایی که می‌توان گفت اطلاعات زمینه را برای تحقق دموکراسی مشارکتی فراهم می‌آورد و هم‌زمان با فراگیرتر و مشارکتی‌تر شدن دموکراسی‌ها، کیفیت و کمیّت اطلاعات مورد نیاز شهروندان برای ایفای نقش خود

در حاکمیت نیز افزایش می‌یابد؛^(۵۹) بنابراین برای اینکه بتوانیم شاهد خواست همگانی اجرای دموکراسی مستقیم باشیم ضروری است هم انواع اطلاعات، در دسترس همگان قرار گیرد و هم اینکه رسانه‌ها از انحصار خارج شده و به تبع آن انواع اطلاعات مختلف و متنوع همراه با تحلیل‌های منطقی و اصولی از منابع رسمی و غیررسمی منتشر شود.

۵-۲-۲. آموزش شهروندان

بسیاری از شهروندان و دولتمردان، به آسانی از تغییرات حاصل از فناوری اطلاعات استقبال نمی‌کنند. این امر گاهی به دلیل ترس از فناوری و یا عادت به انجام کارها به شیوه سنتی است.^(۶۰) به واقع باید عموم شهروندان نسبت به ضرورت‌های به‌کارگیری و استفاده از قابلیت‌های این فناوری توجیه شده و در کنار آن نیز آموزش‌های فنی مورد نیاز ارائه شود. به واسطه این آموزش و فرهنگ‌سازی است که می‌توان انتظار داشت از امکانات و محیط فناوری اطلاعات و فضای اینترنت استفاده صحیح و مناسب شود. موضوع آموزش، میزان مهارت و توانمندی افراد برای استفاده از اینترنت و چگونگی دسترسی به اطلاعات آن نیز در جای خود نکته مهم و تعیین‌کننده‌ای در بررسی میزان تأثیرگذاری اینترنت بر ارزش‌های دموکراتیک در جوامع است.

۵-۲-۳. گستردگی کاربرد

در شرایطی می‌توان انتظار استقبال عمومی در استفاده از فناوری اطلاعات در امور مرتبط با دموکراسی را داشت که عموم شهروندان جامعه دسترسی مناسب به این فناوری داشته باشند. در این زمینه مناسب است که به گزارش رسمی *عنان دیرکل* سابق سازمان ملل به اجلاس سران کشورهای جهان در آغاز هزاره سوم اشاره کنیم:

«هم‌کنون انقلاب دیجیتال، دگرگونی زندگی اجتماعی و اقتصادی را آغاز کرده است. تحولات بنیادینی در مخابرات و صنایع اطلاع‌رسانی روی می‌دهد؛ آن‌هم با سرعتی نزدیک به سرعت نور. ۳۸ سال طول کشید تا رادیو در دسترس ۵۰۰ میلیون نفر قرار گیرد و ۱۳ سال برای تلویزیون؛ اما همین تعداد از انسان‌ها فقط ظرف ۴ سال اینترنت را به خدمت گرفتند. در

سال ۱۹۹۳ در شبکه جهانی وب، ۵۰ صفحه وب وجود داشت، امروزه بیش از ۵۰ میلیون صفحه وجود دارد. فقط در سال ۱۹۹۸ حدود ۱۴۳ میلیون نفر به اینترنت وصل شدند. در سال ۲۰۰۱ تعداد کاربران به ۷۰۰ میلیون نفر رسید. به واقع اینترنت امروزه بیش از هر وسیله ارتباطی دیگری که بشر اختراع کرده، متقاضی دارد.^(۲۱)

در ابتدا باید عموم شهروندان سیستم‌های رایانه‌ای مناسب را با قیمتی متناسب در اختیار داشته باشند و خدمات آن نیز به گونه‌ای باشد که کمترین مسائل را پیش آورد. ضروری است که ضریب نفوذ اینترنت نیز باید در سطح جامعه بالا و فراگیر باشد. عموم شهروندان باید نسبت به سایر قابلیت‌های فناوری اطلاعات نیز آگاه بوده و هم‌زمان با تغییرات تکنیکی و فنی آن رشد کنند. در برخی موارد که امکان استفاده شخصی همگان از سیستم‌های رایانه‌ای وجود ندارد، ضروری است که نسبت به تهیه و تجهیز کیوسک‌های اطلاع‌رسانی و رأی‌گیری و یا گسترش کافی‌نت‌ها و سایر موارد مشابه آن اقدام شود. به واقع این اهمیت دارد که عدم دسترسی نباید به محرومیت شهروندان از استفاده از خدمات ارائه‌شده، منجر شود.

۳-۵. بعد حقوقی

موارد قانونی حل‌نشده و فقدان مقررات شفاف دولتی و ملی، یکی از مهم‌ترین محدودیت‌های غیرفنی استفاده از قابلیت‌های فناوری اطلاعات شناخته می‌شود. برای آنکه بتوان حداکثر بهره‌برداری از فناوری اطلاعات را داشت باید برخی موانع قانونی را رفع و برای برخی دیگر نیز به تدوین قوانین جدید و کارآمد پرداخت.^(۲۲) وجود قوانین الزام‌آور در استفاده از قابلیت‌های فناوری اطلاعات، می‌تواند از راهکارهای همگانی شدن استفاده از این فناوری محسوب شود. همچنین به منظور جلوگیری از بروز تخلفات و برخورد با مجرمان احتمالی، وجود قوانین محکم و منطقی بسیار حیاتی است. از این مهم‌تر، برای اجرایی شدن این روند ضروری است که بسیاری از قوانین موجود از جمله قوانین اساسی، دچار تغییر و تحول شوند. همان‌گونه که می‌دانیم قوانین کنونی بر اساس اصول دموکراسی غیر مستقیم طراحی شده‌اند. بازتعریف مجدد از شهروندی و نقش آنان در اداره حکومت از جمله

مهم‌ترین این تغییرات محسوب می‌شود. بر همین اساس، یکی از مباحث جدید در این رابطه، انعطاف‌پذیری قوانین اساسی بر اساس رأی و خواست مردم و نیازهای ایشان است، زیرا قانون اساسی نوشته‌شده و حاکمیت قانون، پایه بنیادین حکومت را هماهنگ با اراده مردم به وجود می‌آورد.^(۶۳) در قوانین اساسی باید به اصول و مبانی دموکراسی مستقیم، توجه ویژه‌ای مبذول شود تا امکان اولیه برای تحقق چنین مهمی پدیدار شود. در این قانون باید درباره چگونگی انتقال به سیستم جدید و ایجاد مکانیسم‌های جدید به صراحت اشاره شود. گام بعدی پس از اصلاحات اساسی، قوانین اساسی جوامع به سوی مشارکتی شدن دموکراسی‌هاست که می‌توان انتظار عملیاتی شدن چنین ایده‌ای را داشت.

۴-۵. بعد فنی

بدون شک از آنجاکه فناوری اطلاعات یک فناوری فنی و مهندسی است، توجه به زیرساخت‌ها و بنیادهای این فناوری برای به‌کارگیری آن در فرایندی به این حساسی، بسیار مهم است. آینده دموکراسی الکترونیکی به ایجاد ساختارهای فنی نیاز دارد که نه تنها برای تجارت بلکه برای اهداف دموکراسی مشارکتی نیز سودمند باشند. فرایندهای مشارکتی را باید برای فضای مجازی طراحی کرد و این امر، در ابتدا به توسعه ابزارهایی برای تسهیل اداره شورا و سپس توسعه روش‌هایی برای پیاده‌سازی آنها در مؤسسه‌های سیاسی و اجتماعی نیاز دارد.^(۶۴) در دموکراسی الکترونیکی باید به تجهیز زیرساخت‌ها و نرم‌افزارهای مورد نیاز و طراحی پایگاه داده مبادرت نمود تا کاربران بتوانند به سهولت به آن دسترسی داشته باشند. برای شناخت بیشتر این موارد، نکات زیر قابل تأمل است:

۱-۴-۵. زیرساخت‌های سخت‌افزاری

بدون وجود سخت‌افزار مناسب و به‌روز، نمی‌توان انتظار کارایی مطلوب از این فناوری را داشت. چنانکه به عنوان مثال در سند راهبردی نظام جامع فناوری اطلاعات ایران نیز فراهم آوردن زیرساخت‌های سخت‌افزاری با پهنای باند پرسرعت، ارزان، مطمئن و امن، از اهداف بنیادی در زمینه به‌کارگیری قابلیت‌های فناوری اطلاعات شناخته شده است.^(۶۵) همان‌گونه که می‌دانیم سخت‌افزارها از نظر

فناوری هر روز پیشرفت‌های فوق‌العاده‌ای یافته‌اند و می‌توان همین روند را برای آینده نیز پیش‌بینی کرد تا به مرور شاهد طراحی و ساخت سخت‌افزارهایی باشیم که مختص اجرایی شدن ایده‌های مشارکت شهروندان و یا ترغیب‌کننده آن باشند. در اجرای این فرایند، بدون تردید تجهیز شهروندان و نهادهای اجتماعی به سیستم‌های رایانه‌ای پیشرفته و به‌روزشده بسیار اساسی است. همچنین باید توجه داشت برای این منظور طراحی و تولید سخت‌افزارهای مخصوص اطلاع‌رسانی و یا رأی‌گیری و یا مشابه آنها نیز باید مورد توجه و تأکید باشد. البته باید توجه داشت برای رفع این نقیصه که ممکن است همه شهروندان به سیستم‌های مورد نظر به صورت شخصی دسترسی نداشته باشند، دولت باید برای مختل نشدن فرایند دموکراسی الکترونیکی، محل‌ها و شعبات خاص و ویژه‌ای آماده کند و در اختیار شهروندانی قرار دهد که دسترسی مستقیم به رایانه ندارند.

۲-۴-۵. زیرساخت‌های نرم‌افزاری

نرم‌افزارها که به نوعی روح سخت‌افزارها محسوب می‌شوند، حافظه هوشمند فرایند دموکراسی الکترونیکی هستند. تهیه و تولید نرم‌افزارهای متناسب و کاربردی باید به نحوی باشد که چند پارامتر اساسی را رعایت کرده باشند؛ از جمله اینکه بحث امنیت نقش فوق‌العاده مهمی در کارایی نرم‌افزارها خواهند داشت. از آنجاکه محرمانگی و صحت اطلاعات از اصول اساسی است، بنابراین بعد امنیتی و نفوذناپذیری نرم‌افزارها فوق‌العاده مورد تأکید است. همچنین باید توجه داشت اولویت اساسی باید بر تولید نرم‌افزارهای مورد نیاز در داخل کشور باشد تا امکان جاسوسی و سوء استفاده از اطلاعات موجود به حداقل برسد. در کنار آن، نرم‌افزارها باید جامع بوده و کامل‌ترین اطلاعات را به کاربران ارائه کنند. در کنار جامع بودن نرم‌افزارها، باید به سادگی و قابل فهم و استفاده عموم بودن طراحی آنان نیز توجه خاصی مبذول داشت. در واقع، به همین ترتیب که فناوری‌های تجارت الکترونیکی را بنا می‌نهیم، می‌توانیم سایت‌های سفارشی را نیز برای کاربردهای سیاسی، اجتماعی و فرهنگی بسازیم، اما تاکنون این کار به طور مناسب انجام نشده است. این فناوری‌ها فرایندهای مشارکت گروهی را ایجاد می‌کنند که زیربنای آنها

شوراست؛ یعنی اگر ما در صدد ساختاربندی فضا و فرایند شورا در فضای مجازی باشیم، باید در مورد محتوای ایدئال فرایندهای شورایی، صریح و روشن عمل کنیم؛ بدین معنی که برای رسیدن به این مهم، نرم‌افزار طراحی شده باید ویژگی‌هایی همچون قابلیت دسترسی، عدم سانسور، شفافیت و پاسخگویی، فراگیری و عمومیت داشتن را داشته باشد.^(۲۶)

۵-۵. بعد امنیتی

یکی از مهم‌ترین نگرانی‌های شهروندان و دولت‌ها در به‌کارگیری قابلیت‌های فناوری اطلاعات، موضوع امنیت است؛ به واقع با وجود اطمینان از کارایی سیستم و همچنین قانع شدن درباره مدنظر قرار گرفتن تمام جوانب امنیتی است که اعتماد همگان جلب شده و می‌توان انتظار استقبال شهروندان و مشارکت آنان را داشت؛ زیرا در فرایند دموکراسی، محرمانگی و مخفی بودن نظرات و همچنین صحت اطلاعات از پایه‌های اساسی است. در ابتدا باید تدابیری برای حفاظت و امنیت سخت‌افزارها در نظر گرفته شود؛ تهیه نرم‌افزارهایی با ضریب امنیت بالا از دیگر ضرورت‌هاست. همچنین توجه به این نکته نیز ضروری است که برای امنیت محیط کاربری و جلوگیری از سوءاستفاده افراد غیرمجاز از اطلاعات محرمانه، باید برای هریک از شهروندان کد شناسایی و رمز جداگانه‌ای طراحی شود که از دسترسی سایرین به اطلاعات محرمانه جلوگیری کند. بنابراین ضروری است سیستم با شناسایی کد و رمز کاربران نسبت به ورود کاربران غیرمجاز محدودیت ایجاد کند. از جمله اقدامات اساسی در امنیت فناوری اطلاعات می‌توان به تقویت زیرساخت‌های فنی و امنیتی، پرورش نیروهای متخصص در زمینه امنیت اطلاعات، استفاده از مشاوران امنیتی مجرب و نیز بهره‌گیری از سیاست‌های امنیتی صحیح اشاره کرد.^(۲۷) ایمن بودن شبکه تبادل نیز دارای اهمیت است که قابل اعتماد بودن آن به عوامل زیر بستگی دارد:

- شبکه‌های ارتباطات راه دور ایمن و قابل اعتماد؛
- ابزارهای مؤثر حمایت از سیستم‌های ارتباطی وصل شده به این شبکه‌ها؛
- ابزارهای مؤثر فنی و حقوقی برای مقابله؛

■ داشتن تخصص کاربران و فرا گرفتن آموزش‌های لازم.^(۳۸)

به‌رغم توسعه فنی و گسترش رویه‌های ایمنی در درون شبکه، هیچ فناوری یا تکنیک جادویی‌ای وجود ندارد که ایمنی و قابل اعتماد بودن شبکه‌ها را تضمین کند. رسیدن به این هدف نیازمند گستره‌ای از تکنولوژی‌ها اعم از کلیدهای امنیتی رمزگذاری و رمزگشایی، ابزارهای تصدیق سندیت، رمزهای عبور، دیوارهای آتشین و مهم‌تر از همه، یک چهارچوب حقوقی پایدار است. استفاده مؤثر از این فناوری‌ها، به علاوه زیرساخت‌های مدیریت امنیتی شبکه می‌تواند ایمنی شبکه را حفظ کند.

پس از تحقق این پارامترها می‌توان امیدوار بود جریان دموکراسی الکترونیکی در یک جامعه آغاز شده و برای جهت‌دهی و بهره‌برداری از آن، مراحل اجرایی آغاز شود.

۶. حوزه‌های تأثیرگذاری و کاربردی

تحولات فناوری اطلاعات، دموکراسی‌های موجود را به چالش می‌خواند و نقش قوه مقننه به علت ویژگی‌های بی‌مانند این فناوری، کم‌رنگ می‌شود. به نظر می‌رسد این شکل‌های جدید به مراتب مشارکتی‌تر و شاید هم عوام‌فریبانه‌تر از الگوهای قدیمی نمایندگی باشند. در حال حاضر، آزمون‌هایی در مورد مباحث تله دموکراسی در حال اجرا شدن هستند که در آن شهروندان در مباحثات شرکت می‌کنند و به چند روایت از یک لایحه رأی می‌دهند و سپس تصمیم‌گیری نهایی صورت می‌پذیرد. دموکراسی مستقیم در افراطی‌ترین شکل خود متضمن مجهز شدن خانه هر شهروند به یک ابزار رأی‌دهی است؛ به گونه‌ای که هر شهروند می‌تواند در مورد موضوعات پیشنهادی تقنینی برای کل کشور، برای منطقه خاص یا برای گروهی چون اتحادیه‌ای کارگری رأی بدهد؛ از این‌رو همچون آتن باستان، یک رأی‌گیری مردمی آنی صورت خواهد گرفت.^(۳۹) برای نشان دادن اینکه فناوری اطلاعات در چه حوزه‌هایی از دموکراسی مستقیم می‌تواند نقش شهروندان را بازیابی کند، بر اساس نظریات صاحب‌نظران و همچنین مصاحبه با کارشناسان، شاخص‌ترین حوزه‌ها را در سه بعد قانون‌گذاری، نظارتی و وکالتی دسته‌بندی کرده و ضمن

تشریح هر یک، نمونه‌هایی از آنچه هم‌اکنون در برخی جوامع اجرا می‌شود نیز به منظور تأکید بر اجرایی بودن آن ارائه می‌شود.

۱-۶. حوزه قانون‌گذاری

یکی از اساسی‌ترین شئون سیاسی و حقوقی حکومت‌ها، حق قانون‌گذاری در محدوده سرزمینی آنهاست. در دموکراسی، تمام شئون حکومت از جمله قانون‌گذاری در درجه اول متعلق به شهروندان است و این شهروندان هستند که باید به قانون‌گذاری در جامعه پردازند. حیطه‌های این قانون‌گذاری را می‌توان قانون اساسی، قوانین و مقررات عمومی و عادی، مقررات و آیین‌نامه‌ها، بخشنامه‌ها و احکام حکومتی، برنامه‌های توسعه و غیره دانست.^(۳۰) در این رویکرد تمامی حوزه‌های قانون‌گذاری حتی قانون اساسی باید توسط شهروندان و یا گروهی از آنان پیشنهاد شده و توسط آنان مورد بحث قرار گرفته و در نهایت مورد تصویب و یا رد قرار گیرد.

۱-۶. نخستین «قانون اساسی آنلاین» جهان در ایسلند

گروهی از شهروندان ایسلندی، پیش‌نویس طرحی برای بازنگری در قانون اساسی را در اختیار پارلمان این کشور قرار دادند. بیش از ۳۰۰ هزار نفر از شهروندان ایسلند از طریق اینترنت در تهیه و تدوین این طرح مشارکت کرده‌اند. تدوین این پیش‌نویس، نتیجه یک مشارکت تعاملی در فضای مجازی است. «کمیته شهروندی برای بازنگری در قانون اساسی ایسلند» با بهره‌گیری از ظرفیت‌های جمع‌سپاری^۱، پروژه را از اوایل آوریل ۲۰۱۱ آغاز کرد و متن آن را در وبسایت رسمی خود و نیز در شبکه‌های اجتماعی و سرویس‌های آنلاین نظیر فیس‌بوک، توئیتر، یوتیوب و فلیکر منتشر کرد تا هر کاربر و شهروند علاقه‌مند ایسلندی، از هر نقطه‌ای از جهان بتواند آن را بخواند، ویرایش کند یا نظرات پیشنهادی خود را در اختیار گروه ناظر قرار دهد. به اعتقاد مدیر این کمیته، واکنش ستودنی شهروندان و مشارکت موشکافانه آنها در تدوین این طرح، بی‌سابقه بود. آنچه تدوین شده، مهم‌ترین نکات مطرح‌شده توسط شهروندان از طریق کانال‌های گوناگون ارتباطی

با این کمیته را دربرمی‌گیرد و عصاره نظرات مردم است. این تجربه نشان داد با اعتماد به شهروندان، می‌توان کارهای بی‌سابقه‌ای در فضای مجازی انجام داد. بسیاری از این کاربران می‌گویند جهان مجازی کمک شایانی کرده تا همه شهروندان در برابر قانون یکسان، و از حقوق مساوی برخوردار باشند. این حقوق مساوی، حق بازرنگری در قانون اساسی را نیز در بر گرفته و پیش‌بینی می‌شود تجربه بی‌نظیر این کشور کوچک اسکاندیناوی، به‌زودی در کشورهای دیگر نیز آزموده شود.^(۳۱)

۲-۱-۶. تجربیات بولونیا

هدف پروژه‌ای که توسط شهرداری بولونیا اجرا می‌شود، انتشار قوانین اداری مرتبط در وب‌سایت آنها، با هدف نظرخواهی از شهروندان در رابطه با این قوانین و در عین حال ایجاد فضای جدیدی است که در آن، می‌توان عقاید، پرسش‌ها و پیشنهادها را مطرح کرد. این اسناد معمولاً طولانی و پیچیده بوده و با اصطلاحات بوروکراسی که همیشه فهم آنها آسان نیست، نوشته می‌شوند؛ بنابراین، هر متن با چکیده مختصری به زبان ساده همراه است و سرانجام شهروندان نظرات خود را در رابطه با این موضوع به فضای اختصاصی بر روی سایت تسلیم می‌کنند. تمامی کاربران داخلی یا خارجی، می‌توانند نظرات شهروندان را در مورد وب‌سایت در صفحات مخصوص هر قانون بخوانند.^(۳۲)

۱-۷. حوزه نظارتی

یکی از اصول مهم دموکراسی، مشارکت مؤثر و آگاهانه شهروندان در امور و اظهار نظر آنان در ارتباط با مسائل مختلف جامعه و اعمال نظارت آنان بر حسن اجرای امور است. بیشتر پروژه‌های دموکراسی الکترونیکی به شهروندان عادی این امکان را می‌دهند که عملکردهای دولت را از طریق رایانه موجود در اتاق خود بازبینی و نظارت کنند.^(۳۳) شهروندان می‌توانند از این طریق در جریان آخرین آمار، اطلاعات و گزارش‌ها در ارتباط با انجام اداره امور جامعه باشند و در صورت بروز تخلف یا کم‌کاری، مسولان مربوطه را مورد بازخواست قرار دهند.

۷-۱-۱. تجربه هلند

وزارت امور عمومی هلند، برای تدوین یک راهبرد ملی برای توسعه پایدار، از شهروندان خواست تا با ارائه نظرات خود از طریق اینترنت در بحث شرکت کرده و سهمی باشند. در واقع، مردم این کشور نظرات خود را در ارتباط با موضوعاتی که برای طرح در این نشست مناسب می‌دانستند، از این طریق مطرح می‌کردند. این بحث تا دو هفته ادامه یافت که طی آن، چندین سیاست‌مدار برجسته اظهاراتی را در راستای تشویق افراد بیشتر به مشارکت در این بحث بیان کردند.^(۷۴)

۷-۱-۲. تجربیاتی از ایالات متحده

در شهرهای مادیسون، سیاتل و کلرادو، دولت محلی گزینه پخش زنده یا آرشیو تصویری جلسات قانون‌گذاری گوناگون برگزار شده را در وبسایت خود به عنوان بخشی از تلاش خود برای پوشش کانال‌های آنلاین فعالیت‌های سیاسی ارائه می‌کند که در نتیجه آن، در تمام سطوح دولت محلی در ایالات متحده با تصویربرداری از آن و پخش از طریق اینترنت، بررسی روند حکومت شفاف‌تر از گذشته می‌شود. همچنین با کنترل قدرت فناوری RSS دولت‌های محلی در ایالات متحده در حال تغییرات اساسی در فراهم کردن اطلاعات و شفاف‌سازی هستند. برای مثال، بخش قانون‌گذاری ایالت یوتا به کاربران سایت خود گزینه پیگیری صورت‌جلسات، به عنوان بخشی از قانون‌گذاری با استفاده از شماره مربوط به آنها را می‌دهد. هر زمان صورت‌جلسه‌ای مورد بحث قرار گرفته یا اصلاح شود، اطلاعات به‌روزی به مخاطب RSS خود می‌دهد که تا آن لحظه، چه اتفاقی افتاده است؛ به عبارت دیگر دولت‌های محلی در ایالات متحده به سمت نظامی در حال حرکت هستند که در آن شهروندان می‌توانند موضوعات مهم مورد بحث قانون‌گذاران را با استفاده از کامپیوتر خود برای خواندن، گوش کردن و تماشای فعالیت‌های سازماندهی شده با بسیاری روش‌های مختلف پیگیری کنند.^(۷۵)

۱-۱. حوزه وکالتی

انتخاب کارگزاران وجه مشترک هر دو نوع دموکراسی است اما این امر در دموکراسی نمایندگی، در انتخاب نمایندگان قانون‌گذاری و تعداد معدودی از مسئولان جامعه

خلاصه می‌شود که غالباً در سطوح بالای دولت قرار می‌گیرند و حیطة انتخاب شهروندان محدود به مناصب معدودی مثل رئیس‌جمهور، نمایندگان مجالس قانون‌گذاری و غیره است و انتخاب سایر مسئولان بر عهده رئیس‌جمهور و یا بالاترین رده اجرایی است؛ در صورتی که در دموکراسی مستقیم تمامی مسئولان در سطوح مختلف باید به طور مستقیم توسط شهروندان انتخاب شوند. شهروندان می‌توانند با استفاده از قابلیت‌های فناوری اطلاعات به انتخاب کارگزاران حکومتی و مسئولان اجرایی جامعه در سطوح مختلف محلی، منطقه‌ای و ملی پردازند. شاید بتوان گفت این بعد از دموکراسی مستقیم به دلیل مشابهت‌هایی که با دموکراسی نمایندگی دارد، امروزه در قالب‌هایی مثل انتخابات الکترونیکی در برخی از جوامع اجرایی نیز شده که نیاز به تشریح بیشتری ندارد.

نتیجه‌گیری

همان‌گونه که گفته شد، در این تحقیق به شیوه توصیفی - تحلیلی و با تأکید بر روش‌های استنباطی، تمثیلی و مصاحبه با کارشناسان، به بررسی پرسش‌های اصلی و فرعی و فرضیه تحقیق پیرامون قابلیت‌های فناوری اطلاعات در احیا و اجرای دموکراسی مستقیم و پیش‌نیازها و حوزه‌های کاربردی آن پرداخته شده است. در پاسخ به پرسش اصلی با در نظر گرفتن قابلیت‌های منعطف و کاربردی فناوری اطلاعات و در کنار آن ظرفیت‌های دموکراسی مستقیم و ضرورت‌های احیای آن در بررسی منابع موجود و همچنین تحلیل‌های کارشناسان، و با در نظر گرفتن مواردی که اکنون نیز در برخی جوامع در حال اجراست، به این نتیجه می‌رسیم که فناوری اطلاعات می‌تواند ابزاری در جهت احیای دموکراسی مستقیم باشد، اما در پاسخ به پرسش‌های فرعی تحقیق باید گفت پیش‌نیازهایی در جهت تحقق این مهم وجود دارد. این پیش‌زمینه‌ها هم مرتبط به فناوری اطلاعات و شاخصه‌های فنی آن و هم به جنبه‌های تئوریک دموکراسی مستقیم مرتبط می‌شود.

در دسته‌بندی دیگری، این پیش‌نیازها در پنج بعد اجتماعی، حقوقی، اجرایی، امنیتی و فنی مورد بررسی قرار گرفت. در این تحقیق نشان داده شد که در صورت تحقق موارد مورد اشاره، فناوری اطلاعات می‌تواند مشارکت مستقیم شهروندان را

در سه حوزه اصلی دموکراسی یعنی قانون‌گذاری به صورت مستقیم، نظارت بر حسن اجرای امور و همچنین انتخاب کارگزاران حکومتی امکان‌پذیر کند. اما برای اینکه بتوان شاهد اجرایی شدن ایده دموکراسی الکترونیکی به شیوه احیای دموکراسی مستقیم باشیم، به نظر می‌رسد توجه به موارد زیر ضروری باشد:

۱. یکی از مهم‌ترین مسائلی که برای اجرای این ایده ضروری است، تغییر در بینش و نوع تفکر شهروندان و احساس مسئولیت و تقویت باور مفید و مؤثر بودن آنها در اداره امور جامعه است؛

۲. از نظر فنی باید به حد مطلوبی از گستردگی استفاده و کاربری در سطح جوامع رسید به گونه‌ای که همه شهروندان به سیستم‌های مورد نیاز دسترسی داشته باشند؛

۳. امنیت شبکه و اطلاعات یکی از اساسی‌ترین مواردی است که بدون توجه به آن هیچ پروژه دموکراسی الکترونیکی‌ای به سرانجام مطلوبی نخواهد رسید؛

۴. شهروندان جامعه باید آموزش‌های مورد نیاز فنی و همچنین مهارت‌های اجتماعی مورد نیاز را فرا گیرند؛

۵. برای اجرایی شدن این ایده، یکی از راهکارهای اساسی برای اجرای بهتر و مفیدتر، توجه به بحث حکومت محلی و اقدام اولیه در سطح میکرو است؛ بدین معنی که برای اجرای این ایده مناسب است که ابتدا عرصه را برای مشارکت بیشتر شهروندان در اداره امور شهر و پس از آن واحدهای بزرگ‌تر فراهم کرد؛

۶. شاید ایده احیای دموکراسی مستقیم در ابتدا چندان مورد توجه و اقبال واقع نشود و بسیاری عنوان کنند که حالتی ایدئالیستی دارد. برای این منظور می‌توان اجرای آن را به صورت پلکانی آغاز کرد. بدین معنی که در ابتدا سهمی برای نظرات شهروندان در کنار نظرات نمایندگان شوراها و مجالس قانون‌گذاری قائل شد و پس از طی مراحل اولیه و تکمیل مباحث مورد نیاز، به احیای واقعی دموکراسی مستقیم اقدام کرد.^۱ *

^۱. نویسندگان بر خود لازم می‌دانند مراتب قدردانی و تشکر خود را از دانشگاه تربیت مدرس به واسطه حمایت‌های مادی و معنوی که در راستای انجام این پژوهش صورت گرفته، به جای آورند.

پی‌نوشت‌ها

۱. آنتونی بلاستر، *دموکراسی*، مترجم: حسن مرتضوی، چاپ اول، (تهران: انتشارات آشیان، ۱۳۷۹)، ص ۱۴.
۲. جان استوارت میل، *حکومت انتخابی*، مترجم: علی رامین، چاپ اول، (تهران: نشر نی، ۱۳۸۶)، ص ۷.
۳. مارتین لیپست، *دائرةالمعارف دموکراسی*، مترجم: کامران فانی و نورالله مفیدی، جلد دوم، چاپ دوم، (تهران: کتابخانه تخصصی وزارت امور خارجه، ۱۳۸۳)، ص ۶۷۸.
۴. دیوید هلد، *مدل‌های دموکراسی*، مترجم: عباس منبر، چاپ سوم، (تهران: انتشارات روشنگران و مطالعات زنان، ۱۳۸۴)، ص ۱۶.
۵. مایکل راش، *جامعه و سیاست: مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی سیاسی*، مترجم: منوچهر صبوری، چاپ دوم، (تهران: انتشارات سمت، ۱۳۸۱)، ص ۸۸.
۶. آنتونی بلاستر، پیشین، ص ۲۳.
۷. محمدرضا حافظ‌نیا؛ مراد کاویانی، *افق‌های جدید در جغرافیای سیاسی*، چاپ اول، (تهران: انتشارات سمت، ۱۳۸۳)، ص ۲۱۸.
۸. پیروز مجتهدزاده، *جغرافیای سیاسی و سیاست جغرافیایی*، چاپ اول، (تهران: انتشارات سمت، ۱۳۸۱)، ص ۸۱.
۹. سید امیرمسعود شهرام‌نیا، *جهانی‌شدن و دموکراسی در ایران*، چاپ اول، (تهران: نشر نگاه معاصر، ۱۳۸۶)، ص ۱۵۳.
۱۰. حسین بشیریه، *درس‌های دموکراسی برای همه*، چاپ دوم، (تهران: نشر نگاه معاصر، ۱۳۸۱)، ص ۱۷۹.
۱۱. آنتونی بلاستر، پیشین، ص ۹۸.
۱۲. مارتین لیپست، پیشین، ص ۶۹۶.
۱۳. احمد نقیب‌زاده، *سیاست و حکومت در اروپا*، چاپ اول، (تهران: انتشارات سمت، ۱۳۷۲)، ص ۲۰.

۱۴. گوئل کوهن، «بازمهندسی مدیریت دولتی»، مجموعه مقالات اصلاح اداری، مجموعه دهم، (تهران: مرکز آموزش مدیریت دولتی، ۱۳۷۸)، ص ۱۲۵.
۱۵. محمدرضا حافظ‌نیا؛ مراد کاویانی، پیشین، ص ۲۲۶.
۱۶. اندرو لوین، طرح و نقد نظریه لیبرال دموکراسی، مترجم: سعید زیباکلام، چاپ اول، (تهران: انتشارات سمت، ۱۳۸۰)، ص ۱۹۵.
۱۷. جین همپتن، فلسفه سیاسی، مترجم: خشایار دیهیمی، چاپ اول، (تهران: انتشارات طرح نو، ۱۳۸۰)، ص ۱۹۳.
۱۸. اندرو هیوود، مقدمه نظریه سیاسی، مترجم: عبدالرحمن عالم، چاپ اول، (تهران: نشر قومس، ۱۳۸۳)، ص ۳۳۲.
۱۹. منصور انصاری، دموکراسی گفت‌وگویی، چاپ اول، (تهران: نشر مرکز، ۱۳۸۴)، ص ۶۶.
۲۰. محمدحسن مرادی و رقیه هاشمی فرهود، فناوری اطلاعات و دولت الکترونیکی، چاپ اول، (همدان: نور علم، ۱۳۸۴)، ص ۵۷.
۲۱. جمال خانی جزنی، اخلاق و فناوری اطلاعات، چاپ اول، (تهران: نشر بقیه، ۱۳۸۵)، ص ۴۵.
۲۲. جان استوارت میل، پیشین، ص ۵۸.
۲۳. ابراهیم حسن‌بیگی، حقوق و امنیت در فضای سایبر، چاپ اول، (تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات بین‌المللی ابرار معاصر، ۱۳۸۴)، ص ۳۶.
۲۴. اصغر صراف‌زاده، فناوری اطلاعات در سازمان؛ مفاهیم و کاربردها، چاپ دوم، (تهران: انتشارات میر، ۱۳۸۶)، ص ۸۴.
۲۵. جمال خانی جزنی، پیشین، ص ۸۳.
۲۶. منوچهر محسنی، جامعه‌شناسی جامعه اطلاعاتی، ویرایش دوم، چاپ اول، (تهران: نشر دیدار، ۱۳۸۶)، ص ۱۰.
۲۷. یونس شکرخواه، روزنامه‌نگاری سایبر، چاپ اول، (تهران: انتشارات ثانیه، ۱۳۸۴)، ص ۱۵.
۲۸. دانیل بل، آینده تکنولوژی، مترجم: احمد علیقلیان، چاپ اول، (تهران: مرکز چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه، ۱۳۸۲)، ص ۳۳.
۲۹. جان فیدر، جامعه اطلاعاتی، مترجم: علی رادباوه و عباس گیلوری، چاپ اول، (تهران: نشر کتابدار، ۱۳۸۰)، ص ۵.
۳۰. رحمان سعیدی و علی اصغر کیا، نقش جهانی شدن و رسانه‌ها در هویت فرهنگی، چاپ اول، (تهران: انتشارات خجسته، ۱۳۸۵)، ص ۷۹.
۳۱. مانوئل کاستلز، عصر اطلاعات؛ ظهور جامعه شبکه‌ای، مترجم: احد علیقلیان و افشین خاکباز، جلد اول، چاپ دوم، (تهران: انتشارات طرح نو، ۱۳۸۰)، ص ۳۲.

۳۲. محمدرضا سعیدی، *درآمدی بر مشارکت مردمی و سازمان‌های غیردولتی*، چاپ اول، (تهران: انتشارات سمت، ۱۳۸۲)، ص ۱.
۳۳. محمد توحیدفام، *دولت و دموکراسی در عصر جهانی‌شدن*، چاپ اول، (تهران: انتشارات روزنه، ۱۳۸۱)، ص ۹.
۳۴. جیمز اسلوین، *اینترنت و جامعه*، مترجم: عباس گیلوری و علی رادباوه، چاپ اول، (تهران: نشر کتابدار، ۱۳۸۰)، ص ۱۴.
35. Awan, Anza "Politics, Democracy in the Light of Information and Communication Technology", *Communications of the IIMA*, Vol. 5, Issue 4, p. 2.
۳۶. دیوید هلد، پیشین، ص ۶۲.
۳۷. اندرو لوین، پیشین، ص ۱۹۵.
۳۸. جین همپتن، پیشین، ص ۱۹۳.
۳۹. مویرا گرانت، *مفاهیم کلیدی در سیاست*، مترجم: محمدجواد حق‌شناس و امیرعباس لطفی، چاپ اول، (تهران: انتشارات مهر وحید، ۱۳۸۷)، ص ۲۵۵.
۴۰. دیوید هلد، پیشین، ص ۱۲۱.
۴۱. الوین تافلر، *موج سوم*، مترجم: شهیندخت خوارزمی، چاپ پنجم، (تهران: نشر نو، ۱۳۷۰)، ص ۵۹۰.
42. Shane, Peter, *Democracy Online; The Prospects for Political Renewal Through the Internet*, (New York & London: Routledge, 2004), p. 21.
43. Awan, Anza, Op. Cit., p. 2.
۴۴. هیو مک کی، *تحقیق در جامعه اطلاعاتی*، مترجم: رامین کریمیان، چاپ اول، (تهران: دفتر مطالعات و توسعه رسانه‌ها، ۱۳۸۶)، ص ۱۵۸.
۴۵. کی، مور ریچارد، «دموکراسی و فضای سایبر»، مترجم: عبدالرضا زکوت‌روشندل، *فصلنامه مطالعاتی و تحقیقاتی رسانه*، ۱۳۸۴، سال پانزدهم، شماره ۳، پاییز ۱۳۸۳، ص ۹۶.
۴۶. منصور انصاری، پیشین، ص ۱۰۰.
47. William H. Dutton, e-Democracy: Reconfiguring Participation in Governance and Public Policy, a presentation to the 'E-Participation Forum 2007', www, guro, go. kr/eforum. p 3.
۴۸. هادی خانیکی، «دموکراسی دیجیتال»، *فصلنامه مطالعاتی و تحقیقاتی رسانه*، ۱۳۸۴، سال پانزدهم، شماره ۳، ص ۵.
۴۹. منوچهر محسنی، پیشین، ص ۱۷۳.

50. Stephen Coleman & Donald F Norris, "A new agenda for e-democracy", *Oxford Internet Institute*, Forum Discussion Paper, No. 4, January 2005, p. 5.
51. Shane, Peter, Op. Cit., p. 73.
۵۲. جیمز اسلوین، پیشین، ص ۱۶۸.
53. Rachel Gibson & Andrea Rmmele & Stephen J Ward, *Electronic Democracy: Mobilisation, organization and participation via new ICTs*, (New York & London: Routledge, 2004), p. 43.
۵۴. گروه ره شهر، *دموکراسی الکترونیکی*، چاپ اول، (تهران: ره شهر، ۱۳۳)، ص ۱۴.
۵۵. ابو بوسا، *امپریالیسم سایبر*، مترجم: پرویز علوی، چاپ اول، (تهران: انتشارات ثانیه، ۱۳۸۵)، ص ۲۳۰.
۵۶. دانیل بل، پیشین، ص ۹۷.
۵۷. حسین بشیریه، *آموزش دانش سیاسی*، چاپ پنجم، (تهران: نشر نگاه معاصر، ۱۳۸۴)، ص ۲۶۶.
۵۸. ابوبوسا، پیشین، ص ۲۱۸.
۵۹. حسن نمک‌دوست تهرانی، «حق دسترسی آزادانه به اطلاعات و دموکراسی»، *فصلنامه مطالعاتی و تحقیقاتی رسانه*، سال پانزدهم، شماره ۳، پاییز ۱۳۸۳، ص ۳۰.
۶۰. اصغر صراف‌زاده، پیشین، ص ۱۸۲.
۶۱. کوفی عنان، *ما مردمان: نقش سازمان ملل متحد در قرن بیست و یکم*، مترجم: رضا رضایی، (تهران: نگاره آفتاب، ۱۳۸۱)، ص ۶۵.
۶۲. مرادعلی صدوقی، *فناوری اطلاعاتی و حاکمیت ملی*، چاپ سوم، (تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه، ۱۳۸۴)، ص ۱۰۴.
۶۳. عبدالرحمن عالم، *بنیادهای علم سیاست*، چاپ چهاردهم، (تهران: نشر نی، ۱۳۸۵)، ص ۲۹۷.
64. Shane, Peter, Op. Cit., p. 21.
۶۵. کمیته راهبری تدوین نظام جامع فناوری اطلاعات، *نظام جامع فناوری اطلاعات کشور*، (تهران: وزارت ارتباطات و فناوری اطلاعات، ۱۳۸۶)، ص ۳۳.
66. Shane, Peter, Op. Cit., p. 23.
۶۷. سید پاشا ناصرآبادی، *تهدیدات امنیتی در سیستم‌های رایانه‌ای*، چاپ اول، (تهران: نقش ایران، ۱۳۸۷)، ص ۱۰.
۶۸. مرادعلی صدوقی، پیشین، ص ۱۰۹.
۶۹. مارتین لیپست، پیشین، ص ۷۰۳.
۷۰. مصطفی قادری حاجت، «شاخص‌سازی مؤلفه‌های سیاست و فضا در جغرافیای سیاسی»، به

راهنمایی دکتر محمدرضا حافظ‌نیا، پایان‌نامه کارشناسی ارشد جغرافیای سیاسی، (تهران: دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۸۸)، ص ۹۴.

71. <http://www.fararu.com/vdcfxvdc,w6dteaggiw,html>

72. OECD, *Promise and Problems of E-Democracy: Challenges of Online Citizen Engagement*, (Paris: OECD Publications, 2003), p. 81.

73. Michael Peart, *Comparative Project on Local e-Democracy Initiatives in Europe and North America*, (Switzerland e-Democracy Centre, University of Geneva, 2007), p. 5.

74. OECD, Op. Cit., p. 43.

75. Michael Peart, Op. Cit., p. 6-8.

